

Крючкова І.В., канд. екон. наук,
Шинкоренко Т.П., канд. екон. наук,
Кузнєцова А.І., канд. екон. наук,
Бевз В.П., канд. екон. наук

Інститут економічного прогнозування НАН України¹

СТРУКТУРНІ ІНДИКАТОРИ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ (СІЧЕНЬ–ЛИПЕНЬ 2004 Р.)

Аналізується макроекономічна ситуація в Україні за сім місяців 2004 р. з короткими підсумками і висновками щодо особливостей структурних процесів, їх головних чинників та тенденцій, а також соціальних індикаторів. Особливу увагу приділено структурним процесам у внутрішньому попиті та пропозиції.

Індикатори внутрішнього попиту. У січні–липні 2004 р. під впливом змін у секторній структурі валового наявного доходу виявилися специфічні зміни в сегментах внутрішнього попиту. За нашими розрахунками, в результаті скорочення рівня оподаткування за зазначений період проти відповідного періоду минулого року частка наявних доходів сектора загального державного управління суттєво зменшилася на користь підприємств та домогосподарств, що активізувало як споживання домогосподарств, так і інвестиційний попит. Водночас допоміжним ресурсом активізації внутрішнього ринку було продовження процесу вливання в оборот ВВП готівкових заощаджень населення в ВКВ як через готівковий валютний ринок, так і через банківську систему, де було продовжено минулорічну тенденцію зростання депозитів фізичних осіб. Крім того, економіку країни поповнили ресурси із решти світу, які надходили через канали приватизації та зовнішньої торгівлі. Але започатковане у першому півріччі інвестиційне піднесення у липні дещо загальмувалося, індикатором чого стало скорочення темпів будівельної діяльності у порівнянні із високими темпами першого півріччя.

Коливання споживчого попиту. У січні–липні поточного року споживчі витрати населення за темпами випереджали зростання наявних доходів, тобто населення мало більшу схильність до споживання, ніж заощаджень. Так, за нашими розрахунками на базі даних балансу доходів та витрат населення за сім місяців поточного року, номінальний приріст споживчих витрат населення (без натуральних трансфертів) на 4,4% перевищив номінальний приріст наявного доходу. Реальний приріст наявного доходу домогоспо-

¹ Статистичне, програмне забезпечення аналітичної роботи та підготовку динамічних та структурних рядів здійснено Макушенко Т.М., Білоцерковцем О.Г., Дерябіною І.І., а також авторами статті.

дарств становив 15,6%, у той час як витрати населення на придбання платних товарів та послуг збільшилися на 16,3%².

Слід зазначити, що в зазначений період *урядові заходи щодо підвищення пенсій та соціальних допомог виявилися недостатніми з огляду на програмне завдання щодо "забезпечення доступу до результатів економічного зростання для якомога більшого числа громадян...", оскільки темпи приросту соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів становили лише 2,3%, із значним відставанням від темпу приросту заробітної плати після оподаткування (20,1%). Тобто значні верстви населення так і не отримали зазначеного доступу до результатів зростання, а рівень диференціації доходів поглибився.*

Разом з тим населення продовжує активно переводити свої готівкові заощадження в банківську систему: приріст зобов'язань банків за коштами фізичних осіб мав сталий темп зростання – в середньому близько 4% щомісячно: у НВ – 4,6%; у ВКВ – 2,9%. Аналогічні показники за такий же період 2003 р. становили, відповідно: 4,1%; 3,8%; 4,6%. **Тобто в поточному році населення віддає більшу перевагу національній валюті, як засобу заощаджень.** За сім місяців поточного року населення продало на 944 млн. дол. ВКВ більше, ніж купило. В цілому співвідношення між купленою населенням ВКВ та проданою становило в середньому 81,1%, що навіть вище минулорічного показника. Отже, гривневий еквівалент майже 1 млрд. дол. США заощаджень вже введено в обіг через готівковий валютний ринок, який продовжує відігравати роль каналу насичення економіки гривневою готівкою, частина якої повертається в банківську систему, накопичуючись на депозитних рахунках і поповнюючи кредитні ресурси банківської системи.

Тож упродовж семи місяців 2004 р. внутрішній ринок отримував додаткові вливання ресурсів з боку попиту, тому і споживчий ринок було активізовано із більш високими темпами, ніж зростав наявний дохід населення. Так, у січні–липні поточного року обсяги обороту роздрібною торгівлі проти відповідного періоду минулого року збільшилися на 19,9%, а на підприємствах роздрібною торгівлі – на 21% (липень проти липня – 15,8%). Піковий темп зростання спостерігався у березні, і надалі сформувалася тенденція деякого зниження темпів (рис. 1).

Слід зазначити, що значна частка роздрібною торгівлі залишається в тіні. Так, за даними офіційної статистики середній обсяг продажу продовольчих товарів не покриває і 50% мінімальних потреб населення у їжі.

За січень–липень поточного року в середньому за місяць на одного мешканця України через усі канали роздрібною торгівлі було продано споживчих товарів на суму – 154 грн., з них продовольчих разом із алкоголем та тю-

² Всі статистичні джерела, що використано в аналізі, наведено наприкінці статті.

тюновими виробами – на суму близько 80 грн., що більше ніж удвічі нижче від показника зафіксованих витрат населення на продукти харчування, що припадають на одного члена середнього українського домогосподарства в 2003 р. (за даними обстежень домогосподарств – **172,6 грн.**)³. Отже, на макрорівні статистично відображається лише частина фактичних обсягів споживчих витрат населення на продовольчі товари, що свідчить про необхідність проведення більш ретельного обстеження продовольчого ринку, враховуючи продаж продовольства в роздріб через мережу оптових підприємств та частку тінювого обороту в роздрібній торгівлі.

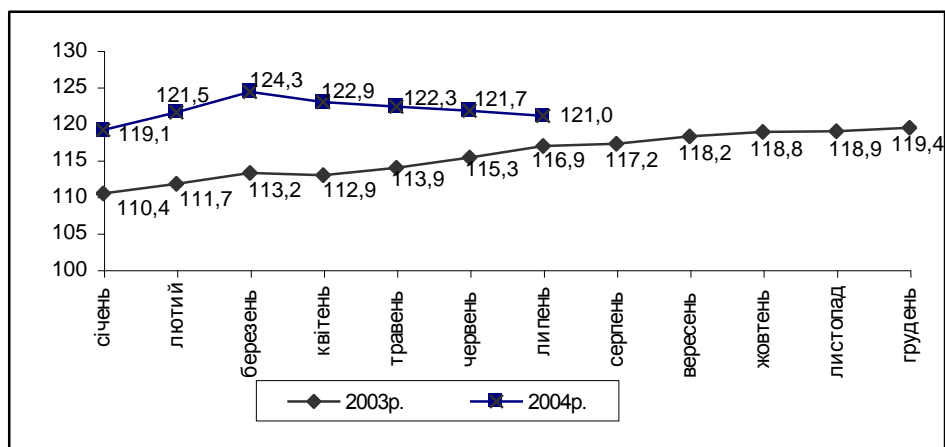

Рис. 1. Зміни обсягів роздрібногo товарообороту підприємств (наростаючим підсумком у % до відповідного періоду попереднього року)

Загалом неврожай 2003 р. та споживча активність населення призвела до того, що у першому півріччі поточного року проти першого півріччя минулого в Україну було імпортовано у 1,5 раза більше споживчих товарів (без легкових автомобілів та їх частин) на суму – 1436,7 млн. дол. США, причому продовольчих товарів було імпортовано у 1,7 раза більше. В результаті імпортна складова на споживчому ринку України дещо підвищилася. Але вже за результатами цього річного врожаю можна сподіватися на зворотні тенденції в імпорті продуктів харчування та цінах на них.

³ Довідково: у 2002 р. середній японець витратив за паритетним курсом на продукти харчування близько 240 дол. США (в середньому за місяць). В Україні за даними експериментальної таблиці "витрати–випуск" 2002 р. споживання домогосподарств продуктів харчування становило 45,2 млрд. грн., або у середньомісячному обчисленні на одну особу склало **78,4** грн., що за ПКС для продуктів харчування було еквівалентно 42 дол. США, тобто у 5,7 раза менше, ніж у Японії, що є малоймовірним. Водночас за даними обстежень домогосподарств в Україні сукупні витрати на продукти харчування у 2002 р. в середньому за місяць на одну особу становили – 149,89 грн., що за ПКС для продуктів харчування становило 80 дол. США, або втричі менше витрат на харчування середнього японця, що теж мало, але більш ймовірно.

У першому півріччі видатки Зведеного бюджету становили 27,5% від ВВП, що на 1,7 в. п. нижче від рівня відповідного періоду 2003 року. Зазначене є опосередкованим індикатором структурних змін у використанні ВВП в частині зменшення рівня сектора загальнодержавного управління (ЗДУ) у споживанні, хоча роль ЗДУ значно зросла в інвестиційній діяльності.

Інвестиційний попит. Зростання наявних доходів підприємств та приріст ВКВ в Україні через приватизацію та державні капітальні вкладення стимулювали інвестиційну діяльність, яка отримала значний поштовх у першому півріччі поточного року.

За даними Держкомстату України: за січень–червень 2004 р. в Україні за рахунок усіх джерел фінансування освоєно 23707,6 млн. грн. інвестицій в основний капітал (капітальних вкладень), що на 32,2% більше порівняно з відповідним періодом минулого року (за перше півріччя 2003 р. – відповідно на 27,5%). Переважну частку – 86,4% становили інвестиції в основний капітал (у капітальне будівництво і придбання машин та обладнання), 1,4% – витрати на придбання та створення інших необоротних матеріальних активів, 0,5% – на формування основного стада робочої та продуктивної худоби. На поліпшення об'єктів (капітальний ремонт, модифікацію, модернізацію) витрачено 9,6% (2636,3 млн. грн.) усіх інвестицій, з них будівель і споруд – 6,5% (1795,2 млн. грн.). У нематеріальні активи спрямовано 2,1% загального обсягу капітальних інвестицій.

У структурі джерел фінансування капітальних інвестицій та інвестицій в основний капітал сталися зміни: суттєво посилилася роль коштів державного бюджету (з 6,6% до 10,3%) у капітальних інвестиціях та (з 6,1 до 8,9%) в інвестиціях в основний капітал; зросла частка коштів місцевих бюджетів (з 3,7 до 4,3%) у капітальних інвестиціях та (з 3,5 до 4,4%) в інвестиціях в основний капітал. Водночас, незважаючи на високі темпи кредитування підприємств та приплив у країну прямих іноземних інвестицій, в дійсності складова цих джерел в освоєнні капітальних вкладень виявилася меншою, ніж в аналогічному періоді 2003 року. Кошти іноземних інвесторів скоротили свою частку в інвестиціях в основний капітал з 3,8 до 3%, а кредити банків та інші позики – з 8,5 до 6%. Головною складовою джерел інвестування залишаються власні кошти підприємств (63,2% в освоєнні капітальних вкладень).

У першому півріччі приріст рівня нагромаджених прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україні становив 595 млн. дол. США. При цьому третину цього річного приросту ПІІ забезпечили інвестори з Кіпру, в той час як капітал з Віргінських островів зазнав скорочення. Це свідчить про значну роль офшорних зон у потоках капіталу в Україну, тоді як роль дійсно іноземних інвесторів залишається досить скромною та мало задіяною в нагромадженні основного капіталу.

Хвилеподібне зростання інвестиційного попиту (головним чином за рахунок внутрішніх джерел) вплинуло на те, що в зазначений період *імпорт інвестиційних товарів збільшився більше ніж удвічі (209,9%)*. Однак в імпорті інвестиційних ресурсів дещо знизилася частка продукції високотехнологічних видів економічної діяльності: з 17,2 до 16,6%, а середньо-високотехнологічних – зросла з 70,7 до 71,4%.

Загалом імпортне наповнення освоєних капітальних вкладень підвищилося, що структурно вплинуло на дефлятор капітальних вкладень (112,1%), який випередив дефлятор ВВП (109,4%), адже в зазначений період проти відповідного періоду минулого року вартість імпортного обладнання в доларах США зросла.

У технологічній структурі в порівнянні із 2003 р. дещо зменшилася частка витрат на придбання машин, обладнання та устаткування для новозбудованих об'єктів, реконструкції і технічного переоснащення діючих підприємств з 51,8% (за перше півріччя 2003 р.) до 50,5% від усіх обсягів. Відповідно зросла частка витрат на будівельні і монтажні роботи, яка становила 42,5% освоєння і зросла проти зазначеного періоду минулого року на 2,4 відсоткових пункти.

За видовою структурою основних засобів більше ніж половину (54,2%) загального обсягу інвестицій в основний капітал спрямовано на зведення будівель і споруд. З них майже чверть (24,3%) вкладень спрямовано у житлові будівлі. На придбання машин, обладнання, інструменту та інвентарю використано 37,0%, транспортних засобів – 7,3% усіх вкладень.

За січень–липень темпи зростання обсягів підрядних робіт знизилися до 126,5%, причому темп приросту у липні проти липня становив лише – 11,6%. Отже, кон'юнктурна крива інвестиційного ринку пішла на спад і у другому півріччі може продемонструвати значно нижчі темпи зростання, ніж у першому, чим знизити річні показники інвестиційної активності⁴. Спадна інвестиційна динаміка в другому півріччі поточного року буде компенсована очікуваним зростанням споживчих витрат населення.

Таким чином, у січні–липні сукупний внутрішній попит у частині інвестиційного (капітальні вкладення) та споживчого (населення) за своїми темпами приросту перевищував темпи ВВП, при цьому інвестиційний попит випередив споживчий. У першому півріччі споживча активність населення призвела до того, що приріст споживчого попиту населення перевищив приріст валових наявних доходів домогосподарств; продовжується минулорічний процес вливання в оборот готівкових заощаджень населення в ВКВ (що

⁴ Подібні тенденції є характерними періоду проведення виборчих кампаній. Так, за півроку до виборів у Верховну Раду України 2002 р. після інвестиційного буму у перших трьох кварталах 2001 р. з четвертого кварталу 2001 р. темпи інвестування економіки було різко скорочено. Аналогічні коливання спостерігалися і напередодні минулих президентських виборів.

демонструє позитивне сальдо продажу ВКВ на готівковому ринку), частина яких потрапляє на споживчий ринок. Водночас, населення продовжує наращувати заощадження у банківській системі, надаючи перевагу гривневим вкладенням, та будувати житло.

Серед окремих верств населення окремої уваги потребує факт відставання в зростанні доходів їх структурної складової – соціальних трансфертів та допомог. Через це значні верстви населення мало відчують економічне зростання, що стримує їх споживчу активність.

У липні проти липня 2003 р. темпи зростання інвестицій в основний капітал децю зменшилися, що є своєрідним індикатором-передвісником виборчої кампанії, тому у другому півріччі можна очікувати на посилення динамізму споживчих витрат населення та гальмування темпів зростання капітальних інвестицій.

З боку сектора загального державного управління можна очікувати продовження тенденції першого півріччя – відставання темпів приросту споживчих витрат від загальноекономічної динаміки.

Структурні індикатори з боку пропозиції. Впродовж січня–липня 2004 р. в українській економіці спостерігалось інтенсивне піднесення виробництва товарів та послуг, що відбувалось на тлі посилення інвестиційної активності та споживчого попиту за збереження стабільного курсу гривні відносно до долара США.

В цілому за січень–липень 2004 р. проти відповідного періоду минулого року ВВП виріс на 13,5% (5,1% у січні–липні 2003 р.). Темп приросту ВВП за липень поточного року у порівнянні з відповідним місяцем попереднього року становив 17,2% проти падіння на 5,6% у липні 2003 року.

Цьогорічний розвиток економіки характеризується перегрупуванням складових економічного зростання за агрегованими секторами економіки (рис. 2).

Якщо у відповідному періоді минулого року локомотивом економічного зростання стало був індустріальний сектор⁵ української економіки, то в поточному році, починаючи з травня, відбувається уповільнення темпів його розвитку і лідируючі позиції перебирає на себе сфера послуг⁶. А з липня відновився позитивний вплив на економічне зростання сільського господарства, яке з червня 2003 р. по червень 2004 р. гальмувало розвиток української економіки через низький врожай зернових культур.

⁵ Добувна та обробна промисловість, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, будівництво.

⁶ Оптова та роздрібна торгівля, транспорт, освіта, охорона здоров'я та соціальна допомога.

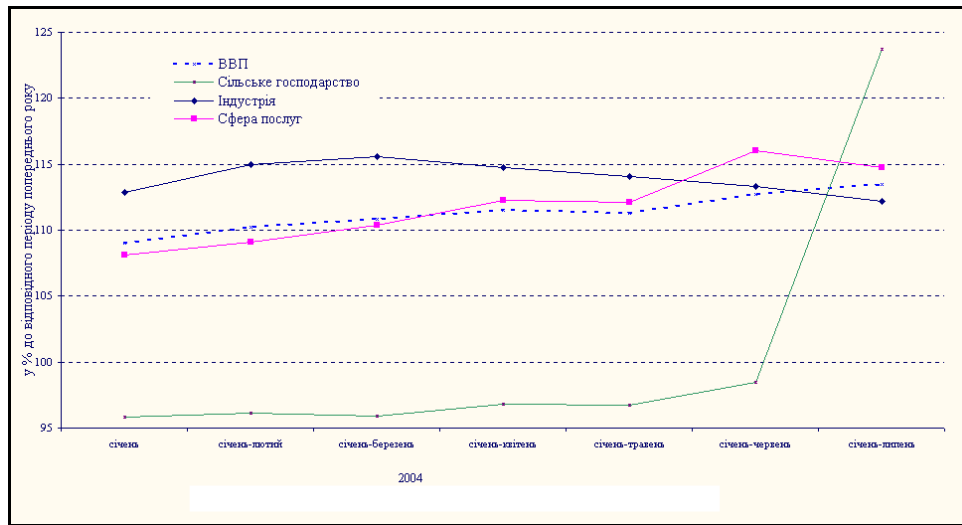

Рис. 2. Динаміка ВВП і ВДВ основних сегментів економіки

Як наочно видно на рис. 3, у першому півріччі 2004 р. у порівнянні з відповідним періодом минулого року скоротився внесок складових індустрії (за винятком добувної промисловості) у приріст ВДВ. Натомість майже вдвічі збільшився внесок оптової та роздрібної торгівлі (з 16,2 до 31,9%).

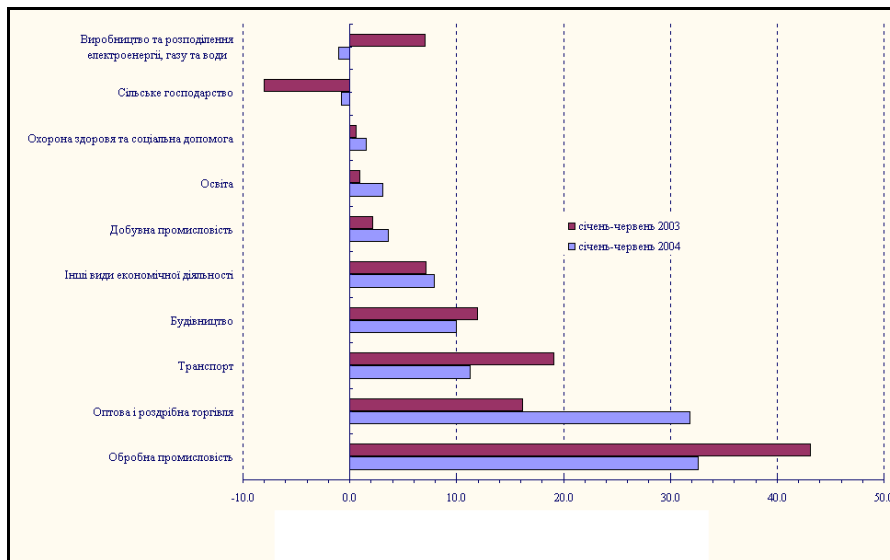

Рис. 3. Структура приросту ВДВ, розрахована у цінах 2003 р., %

З огляду на потенціал та структуру зростання слід зазначити, що у першому півріччі 2004 р. проти відповідного періоду 2003 р. найбільш інтенсивно потік інвестицій зростав в оптовій та роздрібній торгівлі; виробництві

та розподіленні електроенергії, газу та води; обробній промисловості, а також у діяльності сфери послуг та розваг. Проте значне його уповільнення відбулося в добувній промисловості. Відмінності в інвестиційній динаміці привели до суттєвих зрушень у структурі капітальних вкладень за агрегованими видами економічної діяльності. Серед **складових індустрій** скоротилася частка добувної промисловості та будівництва. На транспорт та зв'язок припадає 20,5% від загального обсягу інвестицій (табл. 1).

У зазначений період найвагомішу частку інвестицій в основний капітал було спрямовано на розвиток промислового виробництва (41,3%, з яких більше ніж половина припадає на об'єкти обробної промисловості), у той час як питома вага частки сільського господарства зазнала скорочення (до 3,8%), що явно не відповідає потребам технологічного переозброєння аграрного сектора української економіки.

Слабкий імпульс прискоренню розвитку обробної промисловості, оптової торгівлі та посередництва в торгівлі й операцій з нерухомістю додали цьогорічні притоки прямих іноземних інвестицій (відповідно становили: 124,3; 107,6 та 65,0 млн. дол. США), що складає близько 40% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій, вкладених в економіку України за перше півріччя 2004 року.

У прирості **кредитів** основним структурним зрушенням січня–червня 2004 р. було скорочення частки обробної промисловості на 2,8 в. п., підприємства якої покращили свої фінансові результати і підвищили обсяги власних оборотних коштів.

Сільське господарство. На початку збору врожаю зернових відбулося стрімке липнєве зростання обсягів сільськогосподарського виробництва.

Саме рослинництво забезпечило стрімке піднесення сільськогосподарського виробництва, обсяги виробництва якого за січень–липень 2004 р. проти відповідного періоду минулого року збільшилися в 2,1 раза, в той час як у тваринництві продовжує спостерігатися його скорочення.

Внутрішні ціни пропозиції на продовольчу пшеницю знижуються (рис. 4), але поки що не прийшли у відповідність до цін попиту, що перешкоджає активізації ринку та експорту.

У січні–червні 2004 р. з України було експортовано зернових культур у 1,8 раза менше, ніж у січні–червні 2003 р., а імпортовано на 11,5% більше.

На початок серпня ціни попиту на пшеницю III класу становили 600–630 грн./т EXW, ціни пропозиції – 630–650 грн./т. Ціни попиту на пшеницю IV класу перебувають на рівні 500–535 грн./т EXW, а пропозиції на продаж надходять за цінами від 540 грн./т.

Індикатори потенціалу розвитку агрегованих видів економічної діяльності

	Інвестиції в основний капітал			Вимоги банків за кредитами наданими в економіку		
	Темп приросту за січень–червень 2004 р. проти відповідного періоду 2003 р., %	Частка в загальному обсязі інвестицій за січень–червень 2004 р., %	Зміна частки проти січня–червня 2003 р., в.п.	Темп приросту за січень–червень 2004 р. проти середнього значення за 2003 р., %	Частка за станом на кінець червня 2004 р.	Зміна частки проти червня 2003 р., в.п.
В цілому по економіці*	32,2	100	х	43,6	100	х
Сільське господарство	26,6	3,8	-0,2	71,0	8,9	0,1
Добувна промисловість	9,6	9,9	-2,0	25,8	2,7	-0,4
Обробна промисловість	40,9	23,3	1,2	35,5	27,8	-2,8
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	50,8	8,1	1,0	-10,9	2,1	-1,3
Будівництво	20,8	5,1	-0,4	81,8	3,2	0,6
Оптова та роздрібна торгівля	82,2	4,6	1,2	44,2	41,5	2,9
у тому числі оптова торгівля та посередництво в торгівлі	126,7	2,9	1,2	н.д.	н.д.	н.д.
Готелі та ресторани	51,9	1,3	0,2	35,8	0,5	0,1
Транспорт	22,9	20,1	-1,7	63,5	4,9	0,5
у тому числі пошта і зв'язок	65,2	8,5	1,6	н.д.	н.д.	н.д.
Фінансова діяльність	18,8	1,7	-0,2	63,9	1,8	-0,2
Операції з нерухомістю	30,5	15,7	0,1	50,9	4,2	0,3
Державне управління	62	0,8	0,2	28,3	0,2	0,0
Освіта	30,9	0,8	0,0	28,3	0,1	0,0
Охорона здоров'я та соціальна допомога	43	1,7	0,1	64,4	0,4	0,1
Інші види економічної діяльності	х	3,0	0,5	х	1,7	х

Рис. 4. Динаміка середніх цін реалізації зернових культур та пшениці в 2004 р., грн./т

У той час, коли в Україні поки що майже відсутній експортний попит на пшеницю, Росія активно контратує власне зерно аналогічної якості в Єгипет, країни Азії та на південь Європи⁷, тобто завойовує ринки, що можуть бути цікавими і для українських підприємців.

Тваринництво на відміну від рослинництва продовжує справляти в 2004 р. негативний вплив на розвиток аграрного сектора економіки. За сім місяців поточного року проти відповідного періоду 2003 р. обсяги виробництва тваринницької продукції скоротилися на 2,2%. Причому це відбулося цілком внаслідок зменшення виробництва господарствами населення (на 3,8%), в той час як у сільськогосподарських підприємствах спостерігається його зростання (на 1,9%). У січні–липні 2004 р. відбулося падіння виробництва за всіма (за винятком реалізації яєць) основними видами продукції тваринництва: реалізації худоби та птиці на забій (на 5,2%); молока (на 1,6%); вовни (на 4,0%).

Минулорічна нестача кормів призвела до значного скорочення поголів'я домашньої худоби. Порівняно з 1 серпня 2003 р. поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 13,3% (у тому числі корів – на 8,1%), свиней – на 21,7%, овець і кіз – на 6,5%, скоротилися обсяги приплоду. Це негативно позначилося на пропозиції м'яса та молочних продуктів як на внутрішньому ринку, так і на експортних поставках. Незважаючи на суттєві дотації, що були надані сільськогосподарським підприємствам з початку поточного року

⁷<http://proagro.com.ua/news/ukr>

для підтримки тваринництва (понад 252 млн. грн. за рахунок коштів податку на додану вартість, а також майже 10 млн. грн. надбавок за високоваговий молодняк великої рогатої худоби, кондиційних свиней, курей-бройлерів), обсяг продажу сільськогосподарськими підприємствами населенню молодняку великої рогатої худоби порівняно з січнем–липнем 2003 р. зменшився на 116,6 тис. голів (на 28,0%), поросят – на 40,5 тис. голів (на 4,1%), птиці – на 2,7 млн. голів (на 6,0%).

З огляду на подальші перспективи в розвитку тваринництва, слід відмітити цьогорічні позитивні тенденції щодо заготівлі кормів. Станом на 1 серпня 2004 р. проти відповідної дати минулого року було заготовлено майже в 1,6 раза більше кормових одиниць, при цьому обсяг кормових одиниць, що припадають на одну голову, збільшився майже вдвічі. Це дає підстави сподіватися на припинення негативної тенденції скорочення поголів'я домашньої худоби і поступове відновлення та зростання її чисельності.

Зменшення ринкової пропозиції сільськогосподарської продукції (до липня поточного року включно) зумовило зростання цін на продовольство, що сприяло розгортанню інфляційних процесів. Середні ціни продажу аграрної продукції сільськогосподарськими підприємствами за всіма напрямками у січні–липні 2004 р. порівняно з відповідним періодом 2003 р. зросли майже на 26%, у тому числі на продукцію рослинництва – на 13%, на продукцію тваринництва – на 34%. Найбільш потужне зростання цін відбулося на худобу та птицю (в живій вазі) на 46,0%; яйця (за тис. шт.) – на 28,7%; зернові культури – на 25,9%. Водночас на картоплю і плоди та ягоди відбулося зниження цін (відповідно на 21,0 та 35,8%).

Розвиток сільського господарства надалі залишається екстенсивним та низькотехнологічним. Водночас темпи зростання інвестицій у цю важливу для країни галузь суттєво відстають від загальноекономічних, хоча в цій сфері зосереджено майже чверть економічно активного населення країни. Недостатні обсяги інвестування сільського господарства відбиваються на рівні його технічного оснащення. Хоча в цьому році спостерігається деяке підвищення рівня підготовки техніки для проведення робіт зі збирання врожаю, але за окремими видами техніки коефіцієнт готовності не перевищує 0,82, а за деякими залишається дуже низьким і складає 0,45–0,6 одиниць, що призводить до втрат урожаю та неефективного використання ресурсів.

Індустріальний сектор. Як і в минулому році, основними рушіями розвитку індустріального сегмента економіки були будівництво та обробна промисловість, темпи зростання яких за січень–липень 2004 р. проти відповідного періоду минулого року становили відповідно 126,4 та 117,0% (рис. 5).

Але уповільнення темпів розвитку обробної промисловості з березня, будівництва, а також добувної промисловості – з квітня загальмували темпи

розвитку індустрії в цілому, що в липні (проти липня минулого року) стали нижчими за загальноекономічні.

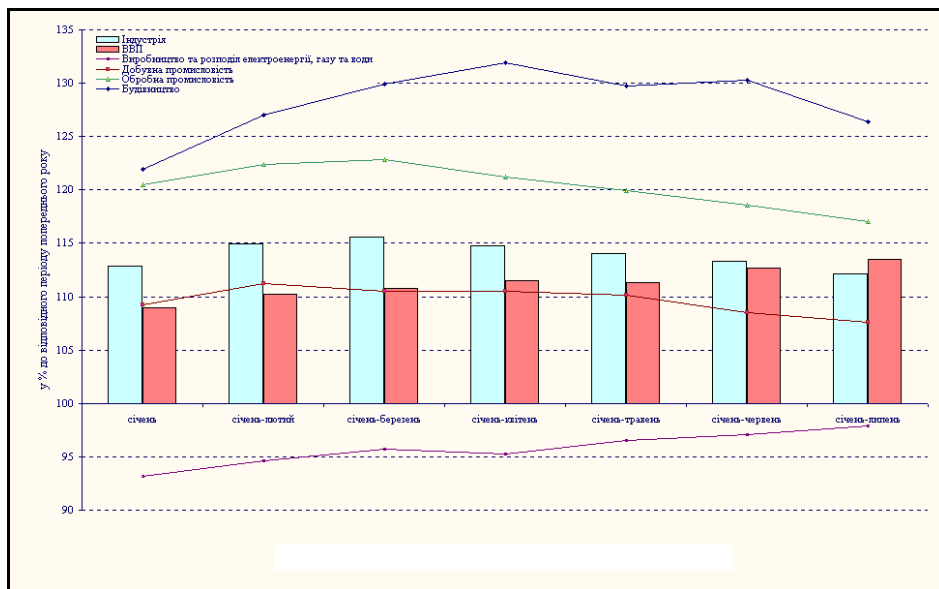

Рис. 5. Динаміка валової доданої вартості складових індустрій

Впродовж семи місяців 2004 р. негативний вплив на розвиток індустрії справляє виробництво і розподіл електроенергії, газу та води, де спостерігається скорочення випуску і виробництва ВДВ, що певною мірою є наслідком значного уповільнення темпів інвестування зазначеного виду економічної діяльності протягом 2002 р. та недостатнім їх прискоренням в 2003 році.

Промисловість. У зазначеному періоді промисловість зберегла високі темпи нарощування виробництва (14,7%), при цьому третину номінального приросту (він становив понад 61,6 млрд. грн.) забезпечили металургійні підприємства. Найбільші темпи зростання проти січня–липня 2003 р. було зафіксовано у машинобудуванні (30,8%), при цьому виробництво електричного та електронного устаткування, тобто високотехнологічної продукції, – зросло на 36,2%.

Значний вплив на динаміку розвитку промисловості справила експортна складова. Щодо таких видів діяльності, як машинобудування, виробництво інших неметалевих мінеральних виробів, хімічна промисловість, виробництво шкіри та взуття темпи нарощування експорту перевищили темпи зростання валового випуску. Особливо збільшився експорт електричного та елек-

тронного устаткування – утричі порівняно з першим півріччям минулого року⁸.

Понад 70% українського товарного експорту складала середньо- та низькотехнологічна продукція, хоча частка середньо- та високотехнологічної продукції зросла з 21,2 до 23,5%.

Разом з тим загальний тренд промислового виробництва у поточному році є дзеркально протилежним минулорічному: якщо для 2003 р. характерним було стале нарощування темпів зростання промислового виробництва, то у 2004 р. з квітня темпи розвитку промисловості почали уповільнюватися (рис. 6).

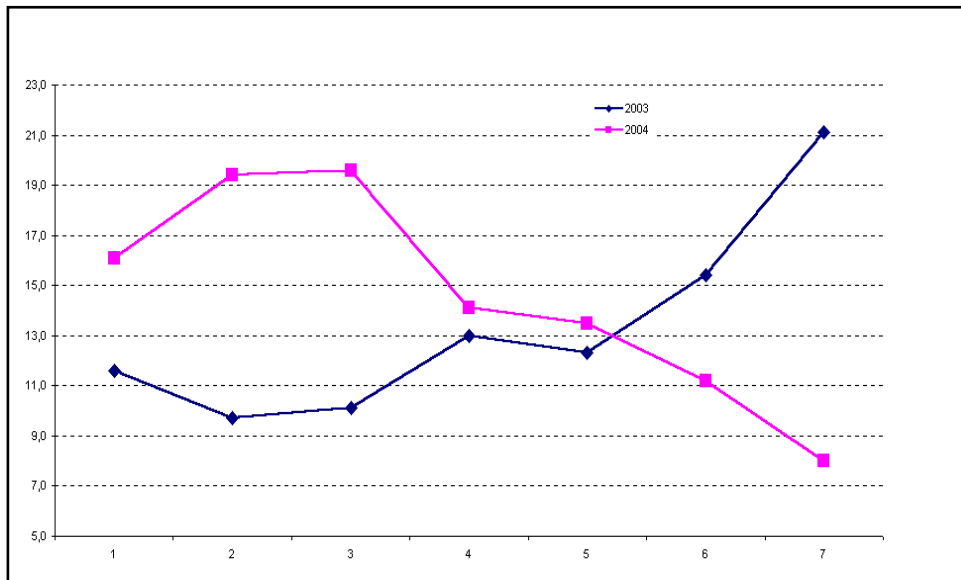

Рис. 6. Приріст промислового виробництва, % до відповідного періоду попереднього року

Уповільнення темпів зростання промислового виробництва відбулося за рахунок зниження темпів розвитку харчової та легкої промисловості, металургії (починаючи з травня), машинобудування (особливо у липні)⁹.

⁸ Слід зазначити, що значні обсяги експорту з України не завжди відповідають дзеркальній статистиці інших держав. Так, якщо за даними Держкомстату України експорт у Литву (де лівова частка належить машинобудівній продукції) становив 367 млн. дол. США, то за даними Литви – лише 274,9 млн. литів, що еквівалентно 98 млн. дол. США, тобто на 268,9 млн. дол. менше. Викликає сумніви також і дворазовий стрибок експорту в Німеччину і деякі інші країни.

⁹ Негативним моментом є суттєве скорочення виробництва окремих видів промислового устаткування та побутової техніки. Так, за січень–липень 2004 р., порівняно з відповідним періодом минулого року виробництво пресів зменшилося на 30%, верстатів для оброблення деревини – майже на 11%, виробництво пирососів – на 17%. А у липні 2004 р., порівняно з липнем 2003 р., мало місце скорочення виробництва пирососів, холодильників, пральних машин, електродвигунів, верстатів токарних, плугів, автобусів локомотивів тощо.

У поточному році темпи нарощування інвестицій перевищили минуло-річні, проте спрямованість, а відтак і структура капітальних вкладень дещо змінилася (рис. 7). У поточному році найбільший приріст інвестування спостерігався у виробництво деревини та виробів з неї – на 265% (у минулому році тут мало місце скорочення інвестицій на 10,5%), у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (майже в 2,3 раза), в металургії (в 1,8 раза). *Це означає, що інвестиційне підкріплення подальшого зростання формується за рахунок доходів від зовнішньоекономічної діяльності, тобто у короткостроковій перспективі розвиток промисловості не спрямовується на пріоритети внутрішнього ринку України, а йде слідом за потребами зовнішніх ринків.*

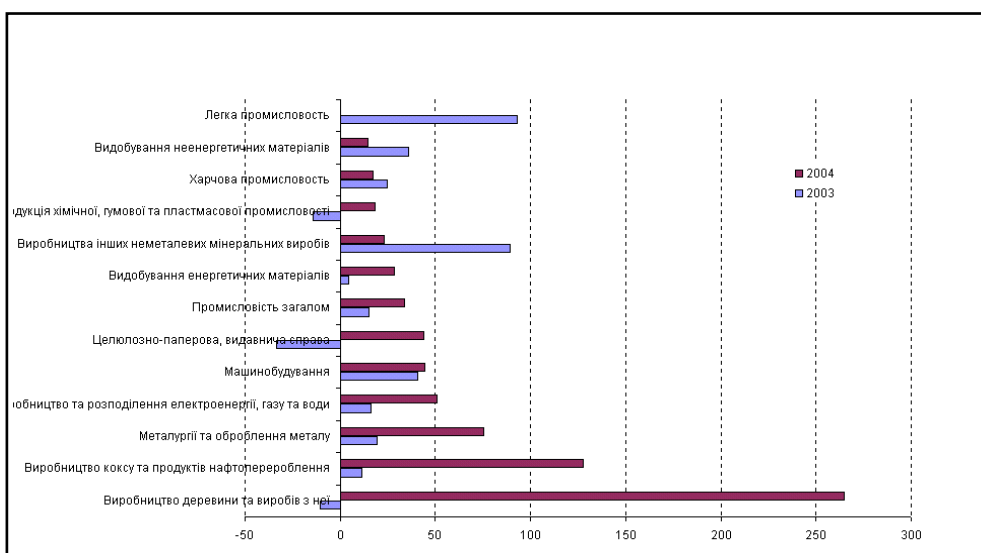

Рис. 7. Темп приросту інвестицій в основний капітал за перше півріччя, % до відповідного періоду попереднього року

Будівництво, як і в минулому році, залишається найбільш динамічною складовою індустрії та економіки в цілому. Бурхливий розвиток будівництва (за сім місяців 2004 р. загальний обсяг будівельних робіт, включаючи дорухунок обсягів робіт, виконаних господарським способом, на спорудженні індивідуального житла та малими підприємствами збільшився проти відповідного періоду попереднього року на 26,4%; підрядні підприємства наростили обсяги будівництва на 26,5%¹⁰) базується на високій щорічній інвестиційній активності. Витрати на будівельні і монтажні роботи становили 42,5% освоєних капітальних вкладень і зросли проти відповідного періоду минулого року на 2,4 відсоткових пункти. Характерною ознакою першого

¹⁰ За 7 місяців 2003 р. – на 22,9%.

півріччя поточного року є посилення на українському ринку будівельних робіт позиції вітчизняних будівельних підприємств (проявом чого є скорочення у порівнянні з січнем–червнем 2003 р. на 56,1% імпорту будівельних послуг), що відбулося за умов скорочення і їх експорту (на 35,3%). Хоча темпи зростання імпорту перевищували темпи скорочення експорту, сальдо експортно-імпортних операцій за будівельними послугами залишилося від'ємним і становило на кінець червня 2004 р. – 1,2 млн. дол. США.

Цьогорічний розвиток будівництва супроводжується потужним зростанням прибутковості будівельних підприємств (за січень–липень 2004 р. обсяг прибутків прибуткових підприємств збільшився в 1,7 раза, водночас майже на 20% знизилася збитки збиткових підприємств, що позитивно позначилося на сальдо фінансових результатів цього виду економічної діяльності) (див. табл. 1). При цьому частка прибуткових підприємств у будівництві зросла з 45,3 до 61,2%.

Вагомим чинником цьогорічного зростання прибутковості будівельних підприємств є ціновий фактор: загалом за січень–червень 2004 р. проти грудня попереднього року ціни на будівельно-монтажні роботи підвищилися на 13,0% (за відповідний період 2003 р. – на 1,3%). Причому зростання цін на будівельно-монтажні роботи відбулося по об'єктах усіх агрегованих видів економічної діяльності¹¹. Найбільше зросли ціни на будівництво об'єктів сфери комунальних, громадських і особистих послуг (на 26,0%) та об'єкти транспорту (на 17,8%).

На відміну від аналогічного періоду минулого року, коли зростання прибутковості будівельної діяльності супроводжувалося потужним накопиченням коштів на депозитних рахунках (приріст на 71,6% відносно до середньорічного рівня 2002 р.) на кінець червня 2004 р. обсяги коштів відносно до середньорічного рівня 2003 р. збільшилися лише на 10,4% (в той час як у всіх суб'єктах економічної діяльності приріст становив 39,2%). Водночас активізація будівництва відбувається за рахунок посилення кредитування діяльності цієї галузі (обсяг кредитів на кінець червня 2004 р. відносно до середньорічного рівня 2003 р. збільшився на 81,8%, що майже вдвічі перевищує приріст кредитів суб'єктів господарювання в цілому).

Сфера послуг. Як наочно видно на рис. 8, темпи зростання сфери послуг, починаючи з квітня, стало перевищувати загальноекономічні.

Основним локомотивом цьогорічного розвитку сфери послуг стала **оптова та роздрібна торгівля**, темп зростання діяльності якої за січень–липень 2004 р. проти відповідного періоду минулого року становив 126,7%. Темпи зростання реальних обсягів **оптового товарообороту** (228,2%) перевищили темпи наро-

¹¹ У січні–липні 2003 р. мало місце зниження цін на будівництво об'єктів сільського господарства; добувної промисловості та комунальних, громадських та особистих послуг.

щення *обороту роздрібною торгівлю*¹² (119,9%). Обсяг *роздрібного товарообороту підприємств*, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлю та ресторанного господарства, за січень–липень 2004 р. становив 33,8 млрд. грн., що у порівнянних цінах на 21% більше обсягу січня–липня 2003 року.

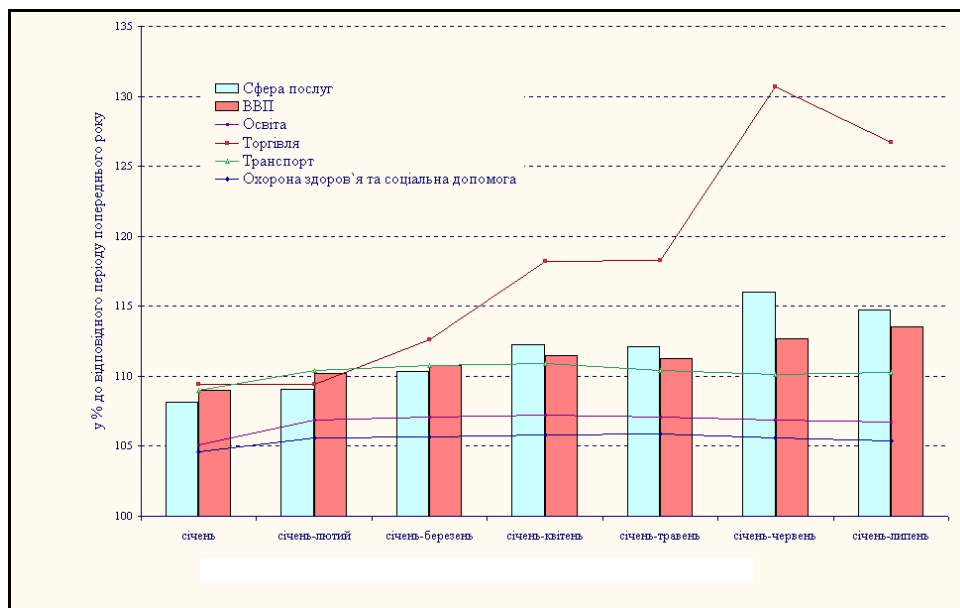

Рис. 8. Динаміка валової доданої вартості складових сфери послуг у 2004 р.

У липні спостерігалося деяке гальмування розвитку оптової та роздрібною торгівлю, що насамперед пов'язане з недостатньою активністю на ринку зернових, внаслідок вичікувальної позиції, що зайняли внутрішні споживачі, а також зернотрейдери, які розраховують на зниження цін пропозиції. Вже з вересня слід очікувати поживлення в розвитку торгівлі з подальшим наростанням її динаміки до кінця року. Цьому також сприяє досить інтенсивне кредитування та інвестування торговельних підприємств (температура приросту кредитів за січень–червень 2004 р. проти середнього значення за 2003 р. становив 44,2%, а капітальних вкладів – у 1,3 раза) (табл. 2).

У другому півріччі поточного року в міру активізації торгівлі зерновими культурами очікується подальше збільшення прибутковості оптових торговельних підприємств, які в Україні традиційно перебирають на себе левову частку прибутків від виробництва сільськогосподарської продукції.

¹² До якого включено роздрібний товарооборот підприємств роздрібною торгівлю, розрахункові дані щодо обсягів продажу товарів на ринках та підприємцями-фізичними особами.

Індикатори фінансового стану агрегованих видів економічної діяльності

	Прибуток прибуткових підприємств за січень–липень 2004 р.				Збиток збиткових підприємств за січень–липень 2004 р.				Зобов'язання банків за коштами залученими на рахунки суб'єктів господарювання			
	Номинал, тис. грн.	Темп при- росту проти від- повідного періоду 2003 р., %	Частка в загально- му обсязі прибутків прибут- кових підпри- емств, %	Зміна частки в прибутках при- буткових підприємс- тв, в.п.	Номинал, тис. грн.	Темп приросту проти відповід- ного періоду 2003 р., %	Частка в загально- му обсязі збитків збиткових під- приємств, %	Зміна частки в збитках збиткових підпри- емств, в.п.	Номинал, тис. грн. на кінець червня 2004 р.	Темп приросту за січень– червень 2004 р. до середнього значення за 2003 р.	Частка за станом на кінець червня 2004 р.	Зміна частки проти червня 2003 р., в.п.
В цілому по економіці*	32871,8	37,9	100	x	8921,4	-22,6	100	x	35433	39,2	100	x
Сільське гос- подарство	55,6	-26,2	0,2	-0,15	29,10	-41,8	0,3	-0,1	837	30,3	2,5	0,4
Добувна про- мисловість	1661,9	0,6	5,1	-1,87	684,40	-52,0	7,7	-4,7	10	51,0	1,9	-1,0
Обробна промисло- вість	13457,2	52,9	40,9	4,02	2980	-23,9	33,4	-0,58	745	60,4	19,4	-0,1
Виробни- цтво та роз- поділення електро- енергії, газу та води	2085,7	12,5	6,3	-1,43	1260,8	-30,5	14,1	-1,60	7923	37,1	3,5	-0,7
Будівництво	773,6	72,6	2,4	0,47	402	-19,7	4,5	0,16	1234	10,4	5,8	0,9
Оптова та роздрібна торгівля	5270,1	58,6	16,0	2,09	2155,5	-1,8	24,2	5,12	1640	33,9	24,0	1,5
у тому чи- слі оптова торгівля, посередни- цтво в торгівлі	4802,5	63,6	14,6	2,29	1886,9	0,6	21,2	4,87	н,д,	н,д,	н,д,	н,д,

Продовження табл. 2

	Прибуток прибуткових підприємств за січень–липень 2004 р.				Збиток збиткових підприємств за січень–липень 2004 р.				Зобов'язання банків за коштами залученими на рахунки суб'єктів господарювання			
	Номінал, тис. грн.	Темп при- росту проти від- повідного періоду 2003 р., %	Частка в загально- му обсязі прибутків прибут- кових підпри- емств, %	Зміна частки в прибутках при- буткових підпри- емств, в.п.	Номінал, тис. грн.	Темп приросту проти відповід- ного періоду 2003 р., %	Частка в загально- му обсязі збитків збиткових під- приємств, %	Зміна частки в збитках збиткових під- приємств, в.п.	Номінал, тис. грн. на кінець червня 2004 р.	Темп приросту за січень– червень 2004 р. до середнього значення за 2003 р.	Частка за станом на кінець червня 2004 р.	Зміна частки проти червня 2003 р., в.п.
Готелі та ресторани	88,7	47,8	0,3	0,02	59,7	-45,3	0,7	-0,28	210	124,6	0,4	-0,1
Транспорт	4460,1	7,9	13,6	-3,78	463,8	-17,3	5,2	0,33	3005	3,6	11,4	-1,6
Фінансова діяльність	3158,6	35,9	9,6	-0,14	140,3	78,7	1,6	0,89	4429	44,1	12,1	0,2
Операції з нерухомістю	1441,5	70,6	4,4	0,84	480,8	-24,6	5,4	-0,14	4333	79,3	9,5	0,4
Державне управління	13,6	-80,0	0,0	-0,24	40,7	684,5	0,5	0,41	811	3,2	3,1	0,1
Освіта	48,9	-12,9	0,1	-0,09	13,1	37,2	0,1	0,06	199	3,9	0,8	0,1
Охорона здоров'я та соціальна допомога	70,5	25,1	0,2	-0,02	41,7	-16,4	0,5	0,03	401	61,4	1,0	-0,1
Інші види економічної діяльності	285,8	x	0,9	x	169,5	x	1,9	x	9656	x	4,6	x

Транспорт і зв'язок. Негативною ознакою цього річного розвитку сфери послуг є уповільнення розвитку **транспорту**. Одним із чинників стало суттєве уповільнення динаміки експорту транспортних послуг (108,0% за січень–червень 2004 р. проти 113,6% за січень–червень 2003 р.), особливо послуг трубопровідного транспорту (відповідно 103,8 проти 107,6%), на який припадає більше половини загального експорту транспортних послуг.

Цьогорічне скорочення темпів розвитку транспорту та зв'язку продовжує відбуватися на тлі розширення їх інвестування – за січень–червень 2004 р. інвестиції у розвиток цього агрегованого виду економічної діяльності зросли порівняно з відповідним періодом минулого року в 1,2 раза. При цьому найбільший приріст спостерігається в авіаційному транспорті – в 4,2 раза; зв'язку – в 1,7 раза, міському та автодорожньому транспорті – в 1,5 раза. Натомість скорочення обсягів інвестування відбулося по об'єктах наземного (на 15,2%) та водного (на 10,5%) транспорту. Загалом на підприємства транспорту та зв'язку припадає більше ніж п'ята частина (20,5%) усіх інвестицій в основний капітал. З них більшу частку – 58,9% – використано на переоснащення, будівництво та реконструкцію об'єктів транспорту (переважно наземного: залізничного, автомобільного, трубопровідного, міського та автодорожнього) та 41,1% – зв'язку.

Уповільнення динаміки цього виду економічної діяльності супроводжується суттєвим погіршенням фінансового стану та значним скороченням залишків коштів на рахунках підприємств (див. табл. 2).

Перспективні очікування. Протягом другого півріччя поточного року середньомісячні темпи приросту ВВП проти відповідного періоду 2003 р. очікуються в межах 11,5–12%. На тлі деякого уповільнення розвитку обробної промисловості та будівництва потужний імпульс загальноекономічному розвитку надасть сільське господарство. Зростаюча пропозиція рослинницької продукції і розширення внутрішнього ринку стимулюватимуть розвиток харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів, а також транспорту і оптової торгівлі та посередництва, що повинно посилити їх внесок в економічне зростання. Загалом аграрна складова та торгівля стають вирішальними в темпах економічного зростання у другому півріччі, в той час як темпи індустріального розвитку, хоч і залишаться високими, але матимуть менші параметри і зроблять менший внесок у загальноекономічну динаміку. За попередніми оцінками річний приріст ВВП може становити 11%.

Таким чином, впродовж січня–липня 2004 р. в українській економіці спостерігається інтенсивне піднесення виробництва товарів та послуг. При цьому відбувається зміна складових економічного зростання за агрегованими видами економічної діяльності, проявом чого є перехід лідируючих позицій від

індустрії до сфери послуг, внаслідок випереджаючих темпів зростання оптової та роздрібною торгівлі, а також (починаючи з липня) сільського господарства, що впродовж тривалого часу (з червня 2003 р. по липень 2004 р.) гальмувало розвиток української економіки. Водночас на тлі зростання обсягів виробництва в рослинництві, тваринництво продовжує гальмувати загальноекономічне підвищення і потребує додаткових зусиль з боку держави щодо відновлення та збільшення поголів'я домашньої худоби. За умов недостатнього інвестування розвиток сільського господарства переважно базується на застарілій технічній базі, має екстенсивний характер і залишається занадто залежним від погодних умов.

Індустріальний сектор економіки має високу, але спадну динаміку в промисловості та будівництві. Промисловість України, що зберігає сировинну спеціалізацію індустрії, посилила свою орієнтацію на зовнішні ринки – в експорті України понад 70% складає продукція середньо- та низькотехнологічних видів економічної діяльності. Але саме внутрішньо орієнтовані промислові галузі економічної діяльності зберігають потенціал для подальшого зростання, насамперед за рахунок розвитку харчової промисловості та переробки сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на високу інвестиційну активність транспортних підприємств, негативною ознакою розвитку сфери послуг є зниження темпів розширення транспортних послуг, особливо експортних.

Серед агрегованих видів економічної діяльності найбільш інтенсивне інвестування відбувалося в оптовій та роздрібній торгівлі; виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води; обробній промисловості, а також у діяльності сфери послуг та розваг, що закладає відповідні очікування щодо структурних зсувів у пропозиції.

Соціальні індикатори. У січні–липні 2004 р. проти відповідного періоду 2003 р. спостерігається випереджальна динаміка реальних наявних доходів населення проти динаміки ВВП: реальна заробітна плата зросла на 25,2%, а реальні наявні доходи – на 15,6%. Водночас меншими темпами зростають обсяги соціальної допомоги (лише 6,4%), а соціальні трансферти мають взагалі від'ємний приріст.

Липнева середньомісячна заробітна плата, нарахована на одного штатного працівника склала 607,97 грн., що на 57,2% перевищило розмір встановленого прожиткового мінімуму для працездатних осіб (386,73 грн.) та майже у 3 рази розмір мінімальної заробітної плати (205 грн.), встановлений з 1 грудня 2003 року. Нижчим за рівень прожиткового мінімуму на одну працездатну особу залишається рівень заробітної плати в сільському господарстві

(83,9%), охороні здоров'я і соціальній допомозі (90,8%) та рибному господарстві (98,3%).

Найбільш динамічно зростала заробітна плата в експорто орієнтованих видах економічної діяльності. Так, у металургії та обробці металу її рівень перевищив 1000-гривневий поріг і становив 1060,54 грн., темп приросту в річному вимірі (липень 2004 р. до липня 2003 р.) склав 27% при середньому по промисловості у 22,8%. Це на 74,4% вище за середній рівень по економіці в цілому та на 174,2% перевищує рівень прожиткового мінімуму на одну працездатну людину (другий результат після виробництва коксу та продуктів нафтоперероблення – 202,1%).

Серед окремих видів машинобудування ситуація менш однозначна. Так, якщо у виробництві машин та устаткування приріст (липень 2004 р. до липня 2003 р.) дещо відставала від промисловості в цілому (17,5%), але на 6,7% перевищував середній рівень по економіці в цілому, то у виробництві електричного та електронного устаткування, навпаки, – динаміка в річному вимірі (29,8%) перевищувала середню по промисловості, а рівень (569,96 грн.) виявився на 6,3% нижче середнього рівня по економіці і лише на 47,4% перевищує рівень прожиткового мінімуму на одну працездатну особу (по промисловості в цілому – на 97,4%).

Динаміка реальної заробітної плати за січень–липень цього року (125,2%) суттєво перевищує минулорічну (115,3%). Однак у сільському господарстві та охороні здоров'я її рівень залишився нижчим за рівень прожиткового мінімуму для працездатної особи (відношення складало, відповідно, 83,9 та 90,8%). Тому важливим заходом Уряду є підвищення у вересні поточного року мінімальної заробітної плати до 237 грн., зростання заробітної плати в бюджетній сфері за збереження, а за необхідності – вдосконалення співвідношень у рівнях посадових окладів.

За результатами вибіркових обстежень домогосподарств, у 2003 р. межа бідності становить 220 гривень. У розрахунку на одну особу на місяць, а межа злиденності – 176 гривень. Тобто рівень мінімальної заробітної плати, що мав місце до вересня цього року (205 грн.) був на 7% нижче, ніж оцінка межі бідності у 2003 році.

Незважаючи на те, що у червні зросла частка працюючих із рівнем заробітної плати від 387 до 500 грн. (до 16,7% проти 12,3; у червні 2003 р.), приблизно у 62% працюючих рівень заробітної плати є нижчим за 500 грн., що не забезпечує мінімальний прожитковий рівень сім'ї із двох працюючих та неповнолітньої дитини.

Більше ніж 1000 грн. у червні 2004 р. отримували вже 12,7% найманих працівників, тоді як у 2003 р. – 7,6 та у 2002 р. – тільки 4,3%. Слід зазначити, що впродовж 2002–2004 рр. доходи всіх категорій населення дещо знеціни-

лись, тому ті особи, що у 2002 р. мали дохід 555 грн. на місяць, тепер у реальному обчисленні мають менше за 500 грн. і повинні були б потрапити в іншу категорію. Тобто для чистоти аналізу всі показники доходів потребують дефляції для більш чіткої уяви про реальний хід справ.

Заборгованість по заробітній платі у липні 2004 року. В порівнянні із початком року обсяги заборгованості із виплат заробітної плати вдалось суттєво знизити (на 21,9%, у тому числі за липень – на 11,9%). У структурі боргу на 1 серпня поточного року 61,1% припадає на промисловість, а в ній – 46,5 на добувну промисловість і 48,1 – на обробну промисловість, з неї на металургію припало – 5,3%, на виробництво електричного та електронного устаткування – 5,4%, а на виробництво машин та устаткування – 14,3%. Причому в машинобудуванні збільшилась частка боргу, що сформувався вже в поточному році.

Отже, можна зробити висновок про певне зрушення у розв'язанні та поступовій локалізації проблеми заборгованості по заробітній платі. Разом з тим, серйозні проблеми залишаються у видах діяльності, що забезпечують виробництво експортної продукції.

Пенсійне забезпечення. Після перерахунків пенсій за віком в результаті запровадження пенсійної реформи з 1 січня 2004 р. середній розмір пенсій за віком підвищився до 185 гривень. У результаті чергового перегляду рівнів трудових пенсій, з 1 серпня поточного року її середній рівень мав становити 220,3 грн. (темп росту з початку року – 118,9%)¹³. Тобто останній захід має поліпшити ситуацію із зростанням соціальних трансфертів, динаміка яких досі значно відставала від загальноекономічної динаміки. Вирішальне значення в цьому аспекті буде мати забезпечення реалізації досить амбіційних планів Уряду щодо збільшення у 2005 р. мінімального розміру пенсій з 137 грн. до рівня прожиткового мінімуму для непрацездатних (284,69 грн.) або майже у 2,2 раза.

Результати поточного аналізу свідчать, що основною проблемою сучасного розвитку соціальної сфери в Україні є забезпечення ефективного перетворення високої динаміки ВВП в реальні результати соціального розвитку, в першу чергу вирішенні нагальних завдань щодо змін у сфері праці, подолання проблем бідності, зменшення ступеню соціального розширення населення, забезпечення механізму зростання доходів у низько доходних категоріях населення.

¹³ Як було підкреслено вище, за підсумками вибіркового обстежень домогосподарств, проведених Держкомстатом України, межа бідності у 2003 р. оцінювалась саме у 220 грн., а межа злиденності – 176 грн.

**Перелік використаних джерел
(статистична інформація)**

1. Про соціально-економічне становище України за 2003 рік: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2003.
2. Статистичний бюлетень за 2003 рік / Статистичний збірник (щомісячний). – К.: Держкомстат України, 2003.
3. Про соціально-економічне становище України за січень–липень 2004 року: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2004.
4. Статистичний бюлетень за січень–липень 2004 року. – К.: Держкомстат України, 2004.
5. Бюлетень Національного банку України. – 2004. – № 6.
6. Експрес-доповідь Держкомстату України "Зовнішня торгівля України товарами за 2003 рік". – 2004. – № 40. – 13 лютого.
7. Експрес-доповідь Держкомстату України "Зовнішня торгівля України послугами за 2003 рік". – 2004. – № 39. – 13 лютого.
8. Експрес-бюлетень Держкомстату України "Заробітна плата та стан її виплати у липні 2004 року". – 2004. – 27 липня.
9. Експрес-інформація Держкомстату України "Розподіл кількості працівників за розмірами заробітної плати, нарахованої за червень 2004 року". – 2004. – № 230. – 9 серпня.